

Dzieje biurokracji na ziemiach polskich

tom I

Jacek Legieć

(Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego)

Urzędy ds. Powinności Wojskowej w Królestwie Polskim w latach 1874-1914

Institucje zajmujące się poborem do wojska rosyjskiego były dla wielu mieszkańców Królestwa Polskiego jednymi z najważniejszych w rosyjskim aparacie administracyjnym. Urzędnicy w nich pracujący decydowali bowiem często nie tylko o wcieleniu do wojska i miejscu służby, ale również o całym życiu młodego człowieka. Tak było zwłaszcza przed 1874 rokiem, kiedy z racji długiego czasu służby zostawał on praktycznie na zawsze wyrwany ze swojego środowiska i stracony nie tylko dla społeczności lokalnej, ale często również dla narodu. Wprowadzenie powszechnego obowiązku służby wojskowej, dzięki skróceniu czasu służby w tzw. armii czynnej znacznie ograniczyło to niebezpieczeństwo, jednocześnie zwiększyło jednak liczbę wcielanych do szeregów. Od tej pory praktycznie każdy dwudziestolatek musiał przynajmniej raz odwiedzić urząd ds. powinności wojskowej. Od jego decyzji zależało, co poborowy będzie robił w następnych kilku latach. Państwo rosyjskie dysponowało bowiem nadmiarem poborowych w stosunku do potrzeb armii, i do szeregów trafiało jedynie około 30% młodych mężczyzn. Ci którzy mieli „nieszczęście” być zdrowymi i wylosowali „zły” los, na kilka lat musieli rozstać się ze swoim domem rodzinnym i pełnić służbę często w bardzo odległych rejonach Imperium. Stąd też działalność urzędów poborowych była dla ludności Królestwa Polskiego tak ważna i budziła tak wiele emocji i komentarzy.

Działalność urzędów ds. powinności wojskowej w Królestwie Polskim, podobnie zresztą jak całość problematyki związanej z poborem i służbą mieszkańców Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej ciągle pozostaje jednym ze słabiej zbadanych zagadnień historii Królestwa w drugiej połowie XIX wieku. Problem ów został wprawdzie wnikliwie zbadany przez Wiesława Cabana¹, ale tylko do roku 1874, czyli

¹ W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej w latach 1832-1873*, Warszawa 2001.

wprowadzenia w Rosji powszechnego obowiązku służby wojskowej. Brak natomiast opracowania dotyczącego okresu późniejszego.

Wprowadzona ustawą z 1 (13) stycznia 1874 roku² reforma systemu służby wojskowej w Cesarstwie Rosyjskim pociągnęła za sobą również całkowitą przebudowę aparatu poborowego. Funkcjonujące wcześniej komisje konskrypcyjne miały zakończyć swoją pracę do 15 (27) kwietnia tego roku zastąpione zostały przez Urzędy do Spraw Powinności Wojskowej³. Ich organizację i sposób funkcjonowania regulowała wspomniana wyżej ustawa.

Na mocy wytycznych w niej zawartych Imperium (z pewnymi wyjątkami) miało zostać pokryte siecią urzędów ds. powinności wojskowej. Ich struktura pokrywać się miała ze strukturą administracji państwowej. Przewidziano więc powstanie powiatowych i gubernialnych urzędów ds. powinności wojskowej.

Ustawa regulowała również ściśle skład osób wchodzących w skład urzędu. W Królestwie Polskim był on inny od tego, jaki obowiązywał w guberniach „rosyjskich” gdzie kładziono nacisk na udział w pracach urzędu przedstawicieli samorządu szlacheckiego. W Królestwie Polskim tego typu struktury nie funkcjonowały, wszyscy członkowie urzędów wchodziłi w jego skład z racji zajmowanego stanowiska lub z nominacji. Skład osobowy urzędu w Królestwie Polskim na szczeblu powiatu przedstawiał się następująco:

- naczelnik powiatu – przewodniczący,
- zastępca naczelnika do spraw policyjnych,
- komisarz do spraw włościańskich,
- dwaj członkowie wyznaczeni przez gubernatora spośród „obywateli miejscowych”⁴

Członków komisji poborowych spośród ludności miejscowej mianowano na trzy lata po dwóch na powiat⁵. Brali oni udział w pracach urzędów jedynie podczas poboru i nie pobierali z tego tytułu żadnego wynagrodzenia⁶. W skład pierwszego zestawu członków w guberni kieleckiej weszli w większości ziemianie, było dwóch mieszczan i tylko jeden chłop⁷. W późniejszym okresie proporcje te nie uległy zresztą znaczącej zmianie. W razie nieobecności przewodniczącego komisji jego obowiązki

² Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące wydane po zniesieniu w 1874 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego, zebrał i przełożył F. Jeziorański, t. IV, Warszawa 1879, *Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej z 1 (13) stycznia 1874 r.*, s. 1-141.

³ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej APK), Urząd Gubernialny Kielecki ds. Powinności Wojskowej (dalej UGKdsPW) sygn. 18, nie paginowane, *Okólnik ministra spraw wewnętrznych z 6 (18) marca 1874 roku*.

⁴ *Ustawa o powszechnym...*, s. 59.

⁵ APK, UGKdsPW, sygn., sygn. 108, k. 7.

⁶ *Sbornik cirkularow warszawskich gienierał- gubernatorow ot 1874-1897*, Warszawa 1900(dalej SCWGG), s. 11. 15.

⁷ APK, UGKds.PW, sygn. 108, k.8-15.

przejmował jego zastępcą. Gdyby zaś z jakiegoś powodu w posiedzeniu nie mógł uczestniczyć komisarz ds. włościańskich, władze sugerowały odłożenie posiedzenia, zaś gdyby to nie było możliwe – miał go zastąpić jeden z przedstawicieli społeczności lokalnej⁸.

Osobnym problemem jest przydział do komisji poborowych lekarzy badających stan zdrowia poborowych. Przepisy mówiły, że jeden z nich powinien być lekarzem cywilnym, a drugi – wojskowym. Praktyka wykazuje natomiast, że stosunkowo często poborowi badani byli przez dwóch lekarzy wojskowych, (zwłaszcza w powiatach, gdzie stacjonowały większe garnizony wojskowe). Przepisy pozwalały również na udział w pracach komisji dwóch lekarzy cywilnych, w przypadkach gdy obecność lekarza wojskowego wiązała się z koniecznością długiej podróży⁹.

Lekarzy wojskowych do komisji przydzielało dowództwo Warszawskiego Okręgu Wojskowego w porozumieniu z gubernatorem. Do prac w komisjach poborowych wyznaczano zazwyczaj lekarzy z lokalnych garnizonów¹⁰.

Jeżeli chodzi natomiast o lekarzy cywilnych, to o ich przydziale do komisji decydował gubernator. Przydzielano do nich zazwyczaj lekarzy zatrudnionych na etatach państwowych, sporadycznie jedynie korzystając z usług lekarzy wolno praktykujących, gdyż wiązało się to z koniecznością wyasygnowania dodatkowych środków na wynagrodzenia dla nich.

W czasie poboru członkiem komisji poborowej stawał się również wyznaczony przez powiatowego naczelnika wojskowego¹¹ przedstawiciel wojska, tzw. *wojennyj prijomsczchik*, którego zadaniem był odbiór wyznaczonych do służby rekrutów. Nie miał on jednak prawa głosu, a więc formalnie również wpływu na decyzje komisji poborowych¹².

Do obowiązków powiatowego urzędu ds. powinności wojskowej należało:

1. Układanie i sprawdzanie list powołania, na podstawie danych dostarczonych przez wójtów i burmistrzów
2. Określanie wielu poborowych na podstawie wyglądu zewnętrznego, oraz prawa do ulg ze względu na sytuację rodzinną, zawodową i wykształcenie.

⁸ SCWGG, s. 48-49.

⁹ *Sistematiczeskij sbornik dopońnienij, izmienienij, razjasnienij i nastawlenij k stat'jam ustawa o wojskoj powinosti*, S-Pietierburg 1875, *Okólnik ministra spraw wewnętrznych z 24 lutego (8 marca) 1875 r.*, s. 63.

¹⁰ APK, UGKdsPW, sygn. 108, k. 37-38; APK, UGKdsPW, sygn. 650, k. 8-9.

¹¹ Urząd powiatowego naczelnika wojskowego powołano do życia ukazem z 23 sierpnia (2 września) 1874 roku. Nadzorował on m. in. pobór z ramienia armii, decydował także o przydziale rekrutów do konkretnych jednostek wojskowych. Prowadził on także ewidencję rezerwistów zaś po 1881 roku przejął część obowiązków gubernialnego naczelnika wojskowego, związanych z kwaterunkiem i zaopatrzeniem wojska. Jego obowiązki dublowały się częściowo z zadaniami nałożonymi na urzędy ds. powinności wojskowej. *Ujezdnyj wojskij naczałnik*, [w:] *Bolszoj encykłopediczeskij słowar' F. A. Brokgauza i I. A. Efrona*, <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedia-dictionary/022/22489.htm>, data wejścia 12. 06. 2007.

¹² APK, UGKdsPW, sygn. 21, k. 117.

3. Określanie porządku powołania do służby wojskowej, czyli organizacja losowania,
4. Przegląd poborowych pod względem ich zdadności do służby i odbiór nowo powołanych
5. Przedstawianie po zakończeniu czynności szczegółowych sprawozdań urzędowi gubernialnemu¹³.

Ponadto w wymienionych w ustawie większych miastach miały powstać Miejskie Urzędy ds. Powinności Wojskowej, na czele których stał prezydent miasta¹⁴. W Królestwie Polskim urząd taki zorganizowano w Warszawie, później również w Łodzi.

Natomiast skład gubernialnego urzędu ds. powinności wojskowej przedstawiał się następująco: gubernator – przewodniczący, prokurator sądu okręgowego bądź osoba przez niego wyznaczona, stały członek gubernialnego urzędu ds. włościańskich oraz jeden z powiatowych komisarzy ds. włościańskich. Według ustawy w pracach urzędu powinien uczestniczyć również naczelnik wojskowy guberni¹⁵.

Zadaniem gubernialnych urzędów ds. powinności wojskowej była koordynacja pracy urzędów powiatowych na szczeblu guberni, nadzór i kontrola ich działalności, sporządzanie zbiorczych statystyk i sprawozdań i przesyłanie ich do ministerstwa spraw wewnętrznych, któremu urzędy gubernialne podlegały bezpośrednio. Nie przewidziano bowiem funkcjonowania specjalnej komórki przy urzędzie warszawskiego generała-gubernatora, która nadzorowałaby sprawy związane z obowiązkiem służby wojskowej na terenie Królestwa Polskiego. W przypadku skarg i zażaleń na pracę i decyzje urzędów gubernialnych instytucją odwoławczą był Senat Rządzący. Jego decyzje były ostateczne¹⁶.

Jak więc widać, kompetencje urzędów były bardzo rozległe. W zasadzie nie decydowały one jedynie o dwóch, za to kluczowych sprawach: ilu poborowych z danej guberni ma trafić do szeregów i do jakich jednostek zostaną oni skierowani. O tym decydowało corocznie ministerstwo spraw wewnętrznych, któremu urzędy podlegały.

Urzędy rozpoczęły swoją działalność w maju 1874 roku. Oprócz obowiązków nałożonych przez nową ustawę musiały one również realizować zadania przejęte po urzędach rekruckich. Musiano więc zająć się sprawą tzw. kwitów rekruckich, które

¹³ *Ustawa o powszechnym...*, 63.

¹⁴ *Ustawa o powszechnym...*, s. 61.

¹⁵ Urząd gubernialnego naczelnika wojskowego utworzono w 1864 roku. Podlegały mu stacjonujące na terenie guberni oddziały tzw. wojsk lokalnych. Gubernialny naczelnik wojskowy odpowiadał – oprócz nadzoru nad poborem rekruta – za pełnienie służby patrolowej i wartowniczej, a także za zakwaterowanie i wyżywienie stacjonujących na terenie guberni jednostek wojskowych. Urząd ten zlikwidowano w 1881 roku. J. Kozłowski, *Warszawski Okręg Wojskowy w 1874 roku*, „*Studia i materiały do historii wojskowości*”, t. XXXVIII, s. 108.

¹⁶ *Ustawa o powszechnym...*, s. 63-65.

po 1874 roku przestały obowiązywać¹⁷, a także problemem osób przed 1874 rokiem skierowanych do rezerwy¹⁸. Urzędy prowadziły również dokumentację związaną z pomocą państwa dla byłych żołnierzy, w związku z czym sprawy sprzed 1874 roku ciągnęły się praktycznie do wybuchu I wojny światowej.

Ustawa z 1874 roku regulowała przebieg i sposób przeprowadzania poboru. Przeprowadzała go komisja powiatowa w tzw. rewirach powołania. Podział guberni na rewiry powołania pozostawał w gestii urzędów gubernialnych, który musiał kierować się jednak zawartymi w ustawie regulacjami. Jeden rewir powołania winien był więc przypadać na od 8 do 20 tys. mieszkańców płci męskiej na terenach wiejskich i od 5 do 40 tys. mieszkańców w miastach. Miasta liczące ponad 40 tys. mieszkańców miały być podzielone na kilka rewirów. W każdym rewirze należało wyznaczyć miejsce, w którym miały być prowadzone czynności związane z poborem (taką nazwę nosił również sam rewir). Odległość z żadnej z miejscowości wchodzących w skład rewiru do miejsca poboru nie powinna zaś przekroczyć 50 wiorst¹⁹. Liczba rewirów uzależniona była więc od gęstości zaludnienia. W Królestwie Polskim w jednym powiecie znajdowały się zazwyczaj 2-3 rewiry powołania, przy czym ich sieć ulegała wielokrotnie modyfikacjom²⁰. Od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku daje się zauważyć tendencja do zmniejszania liczby rewirów.

W każdym z rewirów prowadzono oddzielną dokumentację i organizowano osobne losowanie. Powiatowa komisja poborowa przemieszczała się według ustalonego wcześniej porządku z rewiru do rewiru. Przepisy mówiły, że pobór powinien odbywać się przy świetle dziennym, komisje pracowały więc od 9 do 16 z przerwą na obiad²¹. W tym czasie lustrowano zazwyczaj 70-75 poborowych, jednak czasami, zwłaszcza a w rewirach miejskich, norma ta była znacznie przekraczana. Przykładowo w 1905 roku w Warszawskim Miejskim Urzędzie ds. Powinności Wojskowej Przed komisją stawało 140 osób dziennie. Prosty rachunek wskazuje więc, że jednemu poborowemu komisja poświęcała niecałe trzy minuty. Obserwujący jej pracę oficer inspekcyjny podkreślał, że pracownicy urzędu pracują wprawdzie bardzo sprawnie, jednak i tak nie ma szans na zakończenie prac w terminie. Postulował więc, aby pracę urzędów wydłużyć o dwa tygodnie. Nic nie wskazuje jednak na to, aby te uwagi zostały uwzględnione²².

¹⁷ APK, Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 9604, *passim*.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APL), Urząd Poborowy Guberni Piotrkowskiej, sygn. 961, k. 1-2; APK, UGKdsPW, sygn. 18, *Okólnik ministra spraw wewnętrznych z 24 maja (5 czerwca) 1874 roku*, nie paginowane.

¹⁹ *Ustawa o powszechnym...*, s. 49-53; APK, UGKdsPW, sygn. 258, *passim*.

²⁰ APK, UGKds.PW, sygn. 218, k. 2-4; APK, UGKds.PW, sygn.232, k. 55-69.

²¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), Kancelaria Generała-Gubernatora Warszawskiego (dalej KGGW), sygn. 5287, *Raport gen majora Kruzenszterna o pracy Warszawskiego Miejskiego Urzędu ds. Powinności Wojskowej z 25 VII (7 VIII) 1906 roku*, nie paginowane.

²² Tamże.

Czynności w jednym rewirze zajmowały jej zazwyczaj około tygodnia. Podczas posiedzeń w danym rewirze skład komisji poborowej uzupełniany był o wójta gminy której mieszkańcy stawali do poboru²³.

Poza okresem poboru na zwyczajnych posiedzeniach urzędy miały zbierać się cztery razy w roku:

- Na początku roku – dla zestawienia spisów poborowych
- Nie później niż 3 maja – dla sprawdzenia spisów poborowych i określenia praw do ulgi rodzinnej - punkt (45 ustawy)
- Nie później niż 3 września – dla określenia ulg w odbywaniu powinności wojskowej – punkty 52-55, 62 i 66 Ustawy,
- 1 listopada – w związku z rozpoczęciem poboru²⁴.

Poza tym miały odbywać się nadzwyczajne posiedzenia urzędu, których częstotliwości nie określono.

Urzędy pracowały cały rok, ale poza okresem poboru i bezpośrednio po nim (odwołania) spotykały się tylko w miarę potrzeb, głównie do rozpatrzenia skarg²⁵. Z księgi protokołów posiedzeń Kieleckiego Gubernialnego Urzędu ds. Powinności Wojskowej wynika, że w okresie styczeń-luty odbywały się one co dwa tygodnie, a później – co trzy. Na jednym posiedzeniu rozpatrywano kilka, rzadko kilkanaście spraw²⁶. W czasie trwania poboru członkowie urzędu gubernialnego zbierał się co trzy-cztery dni (2 razy w tygodniu)²⁷.

Warto podkreślić, że praca przy corocznym poborze rekrutów nie była jedynym zadaniem, jakie postawiono przed urzędami. W gestii urzędów znajdował się także nadzór nad pracami powiatowego naczelnika wojskowego w zakresie ewidencji rezerwistów i osób zakwalifikowanych do służby w pospolitym ruszeniu. Naczelnicy wojskowi winni byli prowadzić i corocznie uaktualniać ich spisy, a także przeprowadzać badania lekarskie, których wynik mógł przesądzić o zmianie kategorii bądź zwolnieniu z obowiązku służby wojskowej²⁸. Badania takie przeprowadzano podczas corocznych zbiórek żołnierzy pospolitego ruszenia. Odbywały się one najczęściej latem, przed lub po żniwach. Zasadniczo zbiórkom takim powinny towarzyszyć były również ćwiczenia wojskowe, niemniej jednak ich zakres był zazwyczaj dość ograniczony, ważniejsze było zdaje się wprowadzenie zmian do ewidencji.

Do obowiązków urzędów należało również, we współpracy z powiatowymi naczelnikami wojskowymi, przygotowywanie planów mobilizacyjnych i częściowo prowadzenie dokumentacji związanej z próbnymi mobilizacjami.

²³ APK, UGKds.PW, sygn. 232, k. 29-31; SCWGG, s. 43-44; APK, UGKds.PW, sygn. 108, k. 31.

²⁴ APK, UGKds.PW, sygn. 108 s. 64-65.

²⁵ APK, UGKdsPW, sygn. 197, *Opis dietam Kieleckiego Gubiernskiego po wojskoj powinności Prisutstwija za 1888 god.*

²⁶ APK, UGKdsPW, sygn. 211.

²⁷ APK, UGKdsPW, sygn. 212.

²⁸ APK, UGKds.PW, sygn. 265A, nie paginowane.

Kolejnym zadaniem, jakie postawiono przed urzędami, był nadzór nad udzielaniem żołnierzom i ich rodzinom przysługującej im, na mocy różnych aktów prawnych, pomocy materialnej. To właśnie powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej były adresatami podań o wsparcie dla żołnierzy, którzy stracili w czasie służby wojskowej zdrowie i zdolność do pracy, a także rodziny poległych i zmarłych w trakcie służby wojskowej. Zadaniem urzędu było więc nie tylko podjęcie decyzji o przyznaniu pomocy (wiązało się z tym najczęściej postawienie zainteresowanego przed specjalną komisją lekarską), jak i prowadzenie ewidencji osób objętych pomocą i rejestrowanie zmian od których zależało przyznanie, odebranie, bądź zmiana wysokości zasiłku. Osoby niezadowolone z decyzji urzędu w tym zakresie miały prawo złożenia odwołania do urzędu gubernialnego, a gdy jego decyzja była nie satysfakcjonująca – do Senatu Rządzącego, który również w tym wypadku stanowił instytucję kasacyjną.

Podobnie jak w przypadku spraw związanych z poborem, nie istniała instytucja odwoławcza przy urzędzie warszawskiego generała-gubernatora, jednak to właśnie na ten adres wielu zainteresowanych przysyłało swoje odwołania, które następnie zwracano do urzędu gubernialnego. Nie wiadomo, czy stamtąd trafiały one do adresata²⁹.

Zakres obowiązków z tym związanych ulegał rozszerzeniu wraz ze stopniowym zwiększaniem zakresu i wysokości pomocy oraz rozbudową jej form, zwłaszcza po wojnie z Japonią. Członkowie Urzędów wchodzili więc w skład lokalnych oddziałów Komitetów: Aleksandrowskiego³⁰, Aleksiejewskiego³¹ i Wielkiej Księżnej Elżbiety³², zaś kancelarie urzędów prowadziły również dokumentację dla tych instytucji.

Trzeba wreszcie wspomnieć, że urzędy zajmowały się również (co powinno stać się tematem osobnych badań) lustracją i ewidencją zupełnie innej kategorii poborowych, a mianowicie koni. Również one podlegały corocznym przeglądom i zakwalifikowaniu do odpowiedniej kategorii poborowej. Również w tym wypadku istniała osobna sieć rewirów powołania i odpowiednie plany i procedury mobilizacyjne.

Urzędy do spraw powinności wojskowej nie zajmowały zwykle oddzielnych budynków i mieściły się z reguły w pomieszczeniach zajmowanych przez zarząd powiatu bądź rząd gubernialny. Nie było zresztą takiej potrzeby, gdyż z racji nie-

²⁹ APK, UGKdsPW, sygn. 30, k. 30.

³⁰ Utworzony przez cara Aleksandra I w 1814 roku. Zadaniem tego komitetu była opieka nad inwalidami wojennymi i wojskowymi.

³¹ Komitet Aleksiejewski utworzono w 1905 roku. Miał on opiekować się dziećmi żołnierzy, którzy polegli lub przepadli bez wieści podczas wojny z Japonią. Później opieką tego komitetu objęto również dzieci żołnierzy, którzy podczas służby zostali trwale okaleczeni i stracili zdolność do pracy, a także potomstwo poległych „w obronie tronu” w czasie pokoju. Komitet opiekował się również dziećmi wojskowych-ofiar I wojny światowej.

³² Utworzony w 1914 roku. Miał opiekować się rodzinami powołanych do służby wojskowej rezerwistów i żołnierzy pospolitego ruszenia.

wielkiej liczby osób w nich zatrudnionych dla prowadzenia bieżącej działalności urzędów wystarczyły jedno-dwa pomieszczenia, zaś więcej (i większych) było potrzebnych jedynie w czasie poboru, a więc dwa-trzy tygodnie w roku³³. Celowość inwestowania w budowę lub całoroczny wynajem większych pomieszczeń dla urzędów była więc wątpliwa. Sam pobór nie był przeprowadzany w siedzibach urzędu powiatowego, ale w specjalnie na ten cel wynajmowanych pomieszczeniach w rewiarach powołania.

Warto w tym momencie dokładnie przyjrzeć się finansowaniu działalności urzędów i wydatkom z tym związanym. Zgodnie z ustawą z 1 stycznia 1874 roku w Królestwie Polskim całość wydatków związanych z pracą urzędów do spraw powinności wojskowej ponosił skarb państwa³⁴. Może właśnie dlatego władze konsekwentnie dążyły do ich ograniczania. Urzędy przedstawiały corocznie izbom skarbowym preliminarz wydatków, zaś te po jego zatwierdzeniu uruchamiały odpowiednie fundusze oraz kontrolowały prawidłowość ich wydatkowania³⁵.

Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej przewidywała trzy rodzaje wydatków związanych z działalnością urzędów:

1. Na urządzenie kancelarii urzędów i punktów poborowych oraz wyposażenie ich w odpowiedni sprzęt do mierzenia i badania poborowych, a gdy urzędy pracowały w pomieszczeniach wynajętych – także na ich wynajęcie, oświetlenie i opał.
2. Na zwrot kosztów podróży i zakwaterowania oraz diety dla lekarzy i oficera odbierającego rekrutów.
3. Na wydatki kancelaryjne i zaopatrzenie urzędów a także instytucji prowadzących spisy osób podlegających obowiązkowi służby wojskowej w odpowiednie druki³⁶.

O ile wydatki na urządzenie urzędów były przynajmniej częściowo tylko jednorazowe (nie kupowano przecież corocznie nowych krzeseł czy tasiemek do mierzenia klatki obwodu piersiowej), o tyle pozostałe wydatki trzeba było ponosić corocznie.

Wyposażenie urzędów było skromne. Składało się nań dwa-trzy stoły, kilka szaf i kilkanaście krzeseł³⁷. Ilość i jakość sprzętu pomiarowego i medycznego określała specjalna instrukcja, nie było więc w tej dziedzinie dowolności. Urząd miał możliwość wyboru jego dostawcy, pod warunkiem jednak, że ten oferował sprzęt odpowiedniej jakości³⁸.

³³ SCWGG, s. 19.

³⁴ *Ustawa o powszechnym...*, s. 99-101.

³⁵ SCWGG, s. 7-8; APK, UGKdsPW, sygn. 650, k. 1-2.

³⁶ *Ustawa o powszechnym...*, s. 99-101.

³⁷ APK, UGKdsPW, sygn. 172, k. 25-26.

³⁸ APK, UGKds.PW, sygn. 30, k. 57-58.

W przypadku jeżeli przy poborze korzystano z pomieszczeń wynajętych ich właściciel zobowiązany był do zapewnienia komisjom poborowym odpowiednich warunków pracy, tj. odpowiedniego umeblowania, oświetlenia i ogrzania lokalu. Po zakończeniu poboru przedstawiał on rachunek w kasie gubernialnej i dopiero po jego przyjęciu i zatwierdzeniu otrzymywał zapłatę. Wydatki z tym związane w skali całej guberni nie przekraczały zwykle tysiąca rubli³⁹.

Członkom komisji przysługiwały diety i koszt kwater – kilkadziesiąt rubli rocznie⁴⁰. Lekarz dostawał po 1,20 rubla diety za dzień pracy, dodatkowo po 60 kopiejek dziennie na kwaterę i pieniądze na dojazdy po 7 i 1/2 kopiejki za wiorstę (cena biletu kolejowego II klasy). Lekarz wojskowy otrzymywał po rublu na dobę i nie dostawał pieniędzy na kwaterę⁴¹. Innym członkom komisji pieniądze przysługiwały jedynie wówczas, gdy pobór odbywał się poza miejscowością będącą siedzibą urzędu. Poza tym z racji pracy w urzędzie nie przysługiwało jego członkom żadne dodatkowe wynagrodzenie⁴². Wydatki związane z tym punktem z czasem spadały, można bowiem zauważyć tendencję do ograniczania liczby sesji wyjazdowych, coraz częściej zaś poborowi musieli stawiać się w mieście powiatowym i ponosić zwiększone koszty związane z podróżą i pobytem. Rewiry powołania zachowały wprawdzie swoje nazwy, ale pobór odbywał się i tak w mieście powiatowym⁴³.

Najwyżej zatwierdzoną opinią Senatu z 19 stycznia 1893 roku skrócono działalność urzędów ds. powinności wojskowej z półtora miesiąca do miesiąca. W związku z tym zalecano rozważenie zmniejszenia liczby rewirów powołania, gdyż – jak twierdzono – komisje tracą dużo czasu na przemieszczanie się z rewiru do rewiru i przygotowywanie nowych dokumentów, losów itd. Sugerowano więc, aby pobór odbywał się w mieście powiatowym. Zarządzenie to niewątpliwie miało ograniczyć, a raczej przerwąć na barki ludności część kosztów poboru⁴⁴.

W związku z rozmiarami akcji poborowej i liczbą osób nią objętych, niewątpliwie najtrudniejszym i najbardziej pracochłonnym zadaniem było prowadzenie kancelarii urzędu. Wprawdzie zadanie sporządzania spisów poborowych spadło na burmistrzów i wójtów⁴⁵, ale pozostałą dokumentację prowadziły już urzędy. Mimo to władze początkowo nie przewidywały zatrudnienia do tego nowych pracowników. Ustawodawca tłumaczył, że tak odpowiedzialnego i strategicznego zadania nie można powierzyć osobom przypadkowym, sugerowano więc, aby prowadzeniem kance-

³⁹ Wydatki skarbowe związane z poborem w guberni kieleckiej na rok 1896: Na wynajem pomieszczeń dla komisji – 647, 32 rubli Na opał i oświetlenie – 319,21 rubli. APK, UGKdsPW, sygn. 166, k. 2.

⁴⁰ APK, UGKdsPW, sygn. 166, k. 27-30.

⁴¹ APK, UGKdsPW, sygn. 166, k. 33.

⁴² *Sistematiczeskij sbornik dopońnienij, izmienienij, razjasnienij i nastawlenij k stat'jam ustawa o wojskoj powinosti*, S-Pietierburg 1875, *Okólnik ministra spraw wewnętrznych z 24 lutego (8 marca) 1875 roku*, s. 62.

⁴³ Przykładowo w powiecie kieleckim (1883 rok) istniały rewiry: bodzentyński, chęciński i samsonowski, ale pobór i tak odbywał się w Kielcach. APK, UGKdsPW, sygn. 269.

⁴⁴ APK, UGKdsPW, sygn. 255, k. 1

⁴⁵ APK, UGKds.PW, sygn. 232, k. 21-23.

larii zajął się jeden z członków komisji⁴⁶. Wydaje się jednak, że ważniejsza była tu chęć ograniczenia wydatków na zatrudnienie nowych pracowników. Członkowie komisji – najczęściej niezłe przecięź zarabiający urzędnicy – nie garnęli się do tej pracochłonnej i mało dochodowej (przynajmniej oficjalnie) czynności. Masowo więc wymawiali się od tego „zaszczytu” tłumacząc się nadmiarem obowiązków. Naczelnicy powiatów (i jednocześnie przewodniczący powiatowych Urzędów) sugerowali więc, że nieuniknione będzie zatrudnienie urzędników, którzy zajęli by się tylko tym zagadnieniem. Proponowali zatrudnienie urzędników, którzy pracowali wcześniej w urzędach rekruckich i posiadali niezbędne doświadczenie, sugerując, że uposażenie takiego urzędnika winno wynieść 450-500 rubli rocznie⁴⁷. Z sugestiami tymi zgodzili się w końcu również władze centralne i okólnikiem z 2 września 1875 roku ministra spraw wewnętrznych wyznaczono na utrzymanie kierownika kancelarii urzędu po 600 rubli na powiat, niezależnie od wydatków na materiały kancelaryjne w wysokości 1 rubla na jednego poborowego⁴⁸.

Obsada kancelarii urzędu ds. powinności wojskowej na szczeblu powiatu była zazwyczaj trzyosobowa. Oprócz kierownika kancelarii w jej skład wchodził: pisarz i stróż-goniec. Na tym ostatnim stanowisku często zatrudniano wysłużonych żołnierzy. Ich zarobki nie były odgórnie uregulowane. Pisarz zarabiał zazwyczaj 20-25 rubli miesięcznie, stróż – 5-8 rubli miesięcznie. Jedynie w okresach najbardziej intensywnej działalności urzędy zatrudniały kilku dodatkowych pisarzy, których wynagrodzenie wynosiło również około 20 rubli miesięcznie⁴⁹.

Kierownikami kancelarii urzędów do spraw powinności wojskowej zostawali zazwyczaj etatowi pracownicy urzędów powiatowych bądź gubernialnych. Swoje obowiązki łączyli zazwyczaj ze sprawowaniem innych funkcji, niekoniecznie związanych ze sprawami wojskowymi. Warto również zauważyć, że kierownikami kancelarii urzędów byli bardzo często urzędnicy-Polacy⁵⁰.

Mimo, że zakres obowiązków urzędów stale się zwiększał, bez echa pozostały liczne apele o zgodę na zwiększenie obsady kancelarii urzędów i aż do wybuchu I wojny światowej nie uległa ona w zasadzie zmianom.

W tej sytuacji zastanawiające jest, jak tak nikła obsada urzędów radziła sobie z tak wielką liczbą obowiązków. Władze zwierzchnie nie tolerowały bowiem żadnych opóźnień i na każdym kroku podkreślały, że należy ściśle trzymać się określonych terminów⁵¹. Odbiło się to niewątpliwie na jakości pracy urzędów.

Prowadzone przez przedstawicieli gubernatora liczne „rewizje” urzędów powiatowych często ujawniały bałagan i błędy w prowadzonej dokumentacji. Nie brakowało rażących pomyłek, zwłaszcza w bardzo licznych wszelkiego rodzaju zbior-

⁴⁶ APK, UGKdsPW, sygn. 109, k. 1.

⁴⁷ APK, UGKdsPW, sygn. 109, k. 5-21.

⁴⁸ APK, UGKds.PW, sygn. 109, k. 53.

⁴⁹ APK, UGKdsPW, sygn. 188, k. 66-69.

⁵⁰ *Pamiętna Książka Kieleckiej Guberni na 1911 god*, Kielcy 1911, s. 152-153.

⁵¹ APK, UGKdsPW, sygn. 395, k. 1-2.

czych zestawieniach statystycznych, a także rachunkach. Większość z nich „wychwytywały” instytucje wyższego szczebla, co powodowało opóźnienia w pracach. Warto zauważyć, że w takich wypadkach odpowiedzialnością obarczano zazwyczaj – nie zawsze winnego zamieszania – kierownika kancelarii.

Jakość pracy urzędów do spraw powinności wojskowej znakomicie obniżał ukaz Senatu Rządzącego z 14 lipca 1882 roku o odpowiedzialności karnej członków komisji ds. powinności wojskowej w guberniach Królestwa Polskiego. Ukaz był odpowiedzią na pytania gubernatora suwalskiego zadane jeszcze w 1876 roku i stanowił, że sam fakt zakwalifikowania do służby osoby do niej niezdolnej lub zwolnienia zdolnej nie jest przestępstwem. Przystępstwem jest dopiero czerpanie z tego korzyści, w przeciwieństwie do wcześniejszej ustawy rekruckiej, w myśl której przyjęcie rekruta z widocznymi niedostatkami było karane. Na oddanie pod sąd członków komisji powiatowych zgodę musiał wyrazić gubernator, a gubernialnych – Senat⁵². W tej sytuacji nie jest dziwne, że członkowie urzędów i komisji poborowych nie zawsze z należytą dbałością wypełniali swe obowiązki. Brak dodatkowego wynagrodzenia powodował zaś częste absencje członków urzędu na jego posiedzeniach.

W związku z faktem, iż członkowie urzędów pełnili równoległe inne funkcje, niemal regułą była nieobecność jednego lub nawet kilku z nich na posiedzeniach urzędu. Nie przeszkadzało to jednak w jego pracy, gdyż uchwały podejmowane na zebraniach były ważne, jeśli obecnych było przynajmniej trzech członków komisji, pod warunkiem wszakże, że dwaj z nich nie byli mianowanymi przedstawicielami miejscowej ludności⁵³. W bieżących posiedzeniach nie brali udziału lekarze, którzy uczestniczyli jedynie w pracach komisji poborowych, ale i wówczas nie mieli prawa głosu. Zawarte w protokołach usprawiedliwienia nieobecności są nader lakoniczne. Najczęściej nieobecność tłumaczona jest „chorobą” bądź „innymi obowiązkami”⁵⁴. Wyjątkiem byli komisarze do spraw włościańskich, na których udział w posiedzeniach urzędów władze kładły szczególny nacisk. Przewodniczący urzędów zobligowani zostali do przesyłania generałowi-gubernatorowi warszawskiemu osobnych sprawozdań o przypadkach nieuczestniczenia komisarzy w posiedzeniach urzędów wraz ze szczegółowym usprawiedliwieniem powodu absencji⁵⁵.

Urzędy ds. powinności wojskowej były niewątpliwie instytucjami bardzo narażonymi na korupcję i nią dotkniętymi. Świadczy o tym choćby liczba wykrytych i udokumentowanych jej przypadków. Praktycznie w każdym powiecie na przestrzeni 40 lat funkcjonowania urzędów zdarzyła się mniejsza lub większa „afera” z tym związana⁵⁶. Domniemywać należy, że część tego typu nadużyć (pozostaje pytanie –

⁵² APK, UGKdsPW, sygn. 142, k. 3-17

⁵³ APK, UGKdsPW, sygn. 108, k. 42.

⁵⁴ AGAD, KGGW, sygn. 8938, passim.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Bardzo wiele szczegółowych opisów tych nadużyć można znaleźć zwłaszcza w zespołach: „Pomocnik Generała-Gubernatora Warszawskiego ds. Policyjnych” i „Prokurator Warszawskiej Izby Sądowej” w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

jaka?) nigdy nie zostało ujawnionych. Nie omawiając poszczególnych przypadków, wypada kilka słów poświęcić jej przyczynom. Najważniejszą z nich, moim zdaniem, był nadmiar poborowych w stosunku do tych, którzy rzeczywiście trafiali do szeregów armii, a także mocno rozbudowany system ulg. Pozwalało to na wypełnienie kontyngentu bez większej szkody dla jakości trafiających do szeregów rekrutów. W tej sytuacji ważne było również oczywiście wspomniane już ograniczenie odpowiedzialności urzędników za skierowanie do służby niezdolnych do niej poborowych.

Czas służby, choć znacznie skrócony w porównaniu z okresem wcześniejszym, był i tak dłuższy niż w większości państw europejskich. Wiele rodzin, zwłaszcza zamożniejszych traktowało więc pieniądze wydane na uwolnienie syna od służby jako swego rodzaju inwestycję, licząc, że jego kilkuletnie zarobki będą wyższe niż kwota łapówki. Wysokość łapówki wynosiła więc niejednokrotnie kilkaset rubli, co pozwalało biorącym udział w poborze urzędnikom na łatwe „dorobienie” dodatkowej pensji rocznej.

Nie należy jednak sądzić, iż rozbudowany system łapownictwa pozwalał na zmniejszenie liczby mieszkańców Królestwa Polskiego w szeregach armii rosyjskiej. Błędne jest również mniemanie, iż dzięki łapówkom służby unikali Żydzi, a zastępowali ich chrześcijanie. Najbliższe prawdy będzie raczej stwierdzenie, iż dzięki łapówkom służby unikali bogaci, a zastępowali ich biedni.

Jeżeli więc urzędy do spraw powinności wojskowej w jakiś sposób wyróżniały się na tle innych instytucji administracji specjalnej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku to właśnie skalą korupcji, jaką były ogarnięte. Jakość ich pracy, podobnie zresztą jak innych urzędów, pozostawiała wiele do życzenia. Niewątpliwie negatywnie wpłynęła na nią skłonność do ograniczania kosztów ich funkcjonowania. Efektów tych zaniedbań armia rosyjska początkowo nie odczuwała, poza faktem dosyć częstego odsyłania do domu rekrutów, którzy trafili już do jednostek wojskowych, z powodu ich niezdolności do służby.

Skupiając się na poborowych kierowanych do armii czynnej, zaniedbano zdecydowanie w pracach urzędów rezerwistów, a zwłaszcza poborowych skierowanych do pospolitego ruszenia. Zaniedbania te uwidoczniły się już przy mobilizacji przy okazji wojny z Japonią, niemniej jednak do wybuchu I wojny światowej nie zdołano ich nadrobić. Nie pomogło w tym zamieszanie spowodowane wprowadzeniem w 1912 roku nowej ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej, choć nie zmieniła ona zasadniczo struktur i zakresu obowiązków urzędów ds. powinności wojskowej. Zaniedbania te uwidoczniły się natomiast z całą mocą kolejnych latach Wielkiej Wojny.

Warto wreszcie na zakończenie stwierdzić, iż urzędy ds. powinności wojskowej nie zakończyły swojej pracy wraz z zajęciem Królestwa Polskiego przez wojska państw centralnych. Podobnie jak inne urzędy w 1915 roku zostały one ewakuowane i pracowały aż do 1917 roku. Niemniej jednak w tym okresie trudno mówić o normalnej pracy urzędów, a podejmowane przez nie uchwały i decyzje zazwyczaj nie

miały praktycznego znaczenia, gdyż większość osób objętych obowiązkiem służby wojskowej znalazła się poza linią frontu.

Summary

The Offices of Military Duty in the Kingdom of Poland in 1874–1914

Reform of the military service system in the Russian Empire introduced with the Act of 1st (13th) January, 1874 resulted in complete restructuring of conscription apparatus. Formerly functioning conscription boards were replaced with Offices of Military Duty this year. They were exposed to corruption and, what is more, a tendency to cut costs had a negative influence on them. Conscripts were definitely neglected by the Offices, especially conscripts directed towards levy in mass. This negligence was seen while carrying out mobilization for the war against Japan and appeared in full during subsequent years of the Great War.